

KÜLÖNFÉLÉK

Meddig él az Értelmező Szótár?

Éva:

Hadd lássam én is, e sok újulásban
Nem lankad-é el, nem veszít-e bájam?
(Madách: Az ember tragédiája, III. szín)

Egy 2003 áprilisában tartott tanácskozáson hangzott el: az ötven éve született, mára elavult Értelmező Szótár megújítására van szükség (Magyar Nemzet 2003. április 8. 14).

Több mint fél évszázaddal ezelőtt, 1949-ben kezdődtek az előmunkálatok a CzF-, Ballagi, Balassa nyomában egy korszerű, a XX. század igényeit kielégítő szótár megalkotására. A szervezés, irányítás a nagy szótárírói tapasztalatokkal rendelkező Országgh László feladata lett, ő pedig — az eredmény ismeretében megállapítható — nagyszerű alkotógárdát toborzott maga köré: Balázs János, Bíró Izabella, Elekfi László, Kelemen József, Kovalovszky Miklós, Martinkó András, O. Nagy Gábor és a többiek; a „belső”, a „technikai” munkatársak névsora ma már része a magyar nyelvtudomány XX. századi történetének. A szócikkek lektorai között Gáldi László, Hadrovics László, Zolnai Béla mellett Áprily Lajos, Nagy Lajos, Örkény István neve is olvasható az I. kötet „Bevezető”-jében. És a többiek: Galamb Sándor, Csernyánszky Mária vagy Prohászka Lajos... és még számos kiváló szakember; ez már művelődés- és társadalomtörténet is.

A szótár készülését nagy várakozás és figyelem kísérte. Az 1952. november 14—16. között tartott szegedi, II. Országos Nyelvészkongresszuson Illyés Gyula tréfás fenyegetéssel sürgette a nyelv-

vészeket: „...hogya ők nem, hát majd megcsináljuk mi, írók.” (MNyTK. 83¹. 172). Ugyanitt, a szegedi kongresszuson LÖRINCZE LAJOS a nyelvtudományi munkák ismertetésekor még arról szólt, hogy: „...a magyar ÉrtSz. elkészítésének három éve folyó munkálatai rövidesen a befejezés stádiumába jutnak. A jelenlegi tervek szerint a szótár az ötéves terv utolsó évében, 1954-ben jelenik meg, két kötetben, mintegy 2000 lapon” (de már a kiadvány lapalji jegyzete utal rá: „Ezt a határidőt — az eltelt időben — sajnos — módosítani kellett” (i. m. 190/490).

Hüvösen tárgyilagos hozzászólásában ORSZÁGH LÁSZLÓ a szótár körül elvégzendő legfontosabb feladatokat sorolta fel: „...az ÉrtSz. töle telhetően igyekszik a szókincs fejlődésével lépést tartani, az eszközök és értékek változását felderíteni, lemérni és rögzíteni legalább az 1954-es év helyzetének megfelelően.” — Ez a törekvés a címszóanyag összeválogatásában jelentkezik. „A szójelentések meghatározásában és elválasztásában állandó probléma a tárgyi ismeretanyagot közlő lexikon és a filológiai, nyelvi szempontot alapul vevő magyarázó szótár szempontjainak elválasztása, továbbá a szójelentések helyes sorrendjének elvileg is, de esetről-esetre való tisztázása is... A szójelentések és a szóhasználat világos és plasztikus szemléltetéséhez jó példákat és irodalmi idézeteket kellett találni” (i. m. 216/516).

Annak idején — a sürgető, türelmetlen várakozással szemben — Országh józanul, a megoldásra váró kérdésekkel számolva mérte fel az elvégzendő teendőket; s amikor néhány év késéssel, 1959-ben az első kötet kikerült a nyomdából, meg lehetett állapítani: a szerkesztőknek a korábban megfogalmazott elvekhez igazodva sikerült a nagy művet megalkotniuk. Mindezt az I. kötet „Tájékoztató”-ja, majd összegzésül „A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában” című tanulmánygyűjtemény (NytudÉrt. 36., szerk. ORSZÁGH LÁSZLÓ. 1962.) ismertette.

A szótár mintegy hatvanezer önálló szócikkben — a gondosan összeállított és ellenőrzött Címszójegyzék alapján —, utalószókkal kiegészítve, a magyar irodalmi és köznyelv törzsállományát foglalja magában az egyes címszókra vonatkozó legfontosabb tudnivalókkal. Ezek: a logikusan megalkotott és kidolgozott értelmezés példákkal és irodalmi idézetekkel, szóláshasonlatokkal, összetételekkel.

Elsősorban a szótári munkálatok során, a XX. század közepén élő köznyelv szavainak feldolgozására törekedtek, míg a peremszókincsbe tartozó (régies, tájnyelvi, szaknyelvi) elemek szótározását korlátok közé szorították. Nem mellőzte teljesen, de hasonlóképpen járt el a szerkesztőség az idegen és a kifogásolható szavak vonatkozásában is. A szócikkek zárt rendszert alkotnak, szorosan összefüggnek egymással.

Mit jelent ez a zárt rendszer? Ez érvényesül a szótár egészében; megfigyelhető a szócikkek azonos szerkezeti felépítésében, az utaló jellegű, egyszavas szinonimákkal történő értelmezésekben (a bővebb, részletesebb értelmezés az értelmező szó önálló szócikkében található), de főként a részletező, körülíró értelmezésekben, meghatározásokban, mert itt, ezen a ponton jut érvényre a szótár legfontosabb elve: „A címszavak értelmezésében a lehetőség szerint csak olyan szavak szerepelnek, amelyek az ÉrtSz.-ban vagy önálló címszavak, tehát a maguk helyén értelmezve vannak, vagy olyan, a szócikk végén felsorolt származékok vagy összetételek, amelyek nem szorulnak értelmezésre. A vezető szempont mindvégig az volt, hogy a szótár ismeretlent csak ismerttel, vagyis a maga helyén megmagyarázott szóval határozzon meg... Sok esetben nehéz volt ennek az elvnek a következetes alkalmazása, mégis helytelen lett volna lemondani róla” (NytudÉrt. 36. 68—9).

A szemléltetésre — a vonzatok mellett — szabad példákat, azaz a szótár szerkesztőitől alkotott szókapcsolatokat és példamondatokat is közöl az ÉrtSz. (Ez utóbbiak „művésze” volt Kovalovszky Miklós.) A szók jelentését és mondatbeli használatát frazeológiával és írói-költői idézetekkel is megvilágították (i. m. 95).

¹ Ez az I. OK. IV. 3. számának különnyomata (300—541. lapig). Bár az MNyTK. 83. sz. lapszámozása 1-gyel kezdődik, az I. OK. tartalomjegyzékének számozását nem javították át.

A vizsgált szóállomány a mai (értsd: XX. század közepi!) művelt ember aktív szókincsén túl számos olyan elavult (régies, elavulóban lévő) szót és szójelentést is tartalmaz, amely már nem is él a társalgási nyelvben, de szerves része a sok tekintetben konzervatívabb irodalmi nyelvnek. Ezeket a régies szavakat a szótár elsősorban olyan irodalmi példákkal szemlélteti, amelyek abban a korban keletkeztek, amikor még azok az élő nyelv elemei voltak.

Rendszeresen 76 szerző műveiből hoznak idézeteket, legtöbbet a XIX. századi klasszikusaink műveiből és a XX. század legnagyobb költőitől és íróitól. Hogy hozzájuk viszonyítva kisebb jelentőségű írók és költők alkotásaiból is közöl idézeteket a szótár, annak „az az oka, hogy több író nyelvhasználatát tekintetbe véve egyetemesebb képet adhatott a magyar irodalmi nyelvről” (i. m. 111). „Idézett szerzőink között ugyanis nem szerepel egyetlen élő író vagy költő sem, mint-hogy művüket még nem lehet lezártnak, nyelvhasználatuk megítélését pedig véglegesnek tekintünk.” (I. h. — A kézirati anyagot nem csupán szaklektorok nézték át, de több száz szócikket „illetékesek a marxista-leninista ideológia szempontjából is megbíráltak” az Akadémia II. osztályának megbízásából (i. m. 124).

Az ÉrtSz. hét kötete maga a huszadik század derekán rögzített, megörökített magyar irodalmi és köznyelv: szóállományával, a zárt *ē* ejtésének jelölésével is; az értelmezésekhez kapcsolódó szabad példákkal, irodalmi idézetekkel; a kor(szak)hoz fűződő ideológiai kívánalmakhoz igazodva is; — bár nem teljes és korántsem hibátlan alkotás. Zárt rendszer, a belső összefüggések hálózatával; minden önkényes változtatás: szócikkek elhagyása vagy beiktatása, az értelmezések átalakítása, módosítása nem történhet meg az összhang megbontása, az *e g é s z* sérelme nélkül.

Magam 1957 tavaszán Bárczi Géza javaslatára kerültem a szótár munkatársainak sorába. Feladatom az irodalmi idézetek gondozása, helyesírási egységesítése volt. Rendszeresen hallgattam Balázs János, Kelemen József, Kovalovszky Miklós minden finom stílusajánlatot számba vevő beszélgetéseit, vitáit.

1959-ben, az első kötet megjelenésekor Illés Endre éles hangú cikket írt a Népszabadságba; ez később „Herczeg Ferenc halhatatlansága” címmel egy esszékötetébe is bekerült (Gellérthegyi éjszakák. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1965. 398—401). „Bírálni Herczeg Ferencet már nem kell. De emléktét ápolni, utóéletét meghosszabbítani — oktalanság. — Pedig ezt teszi egy nagy gonddal írt és szerkesztett, nagyon fontos kiadványunk — az új Értelmező Szótár. Ezt a ballépést egy igen előkelő testület, a Nyelvtudományi Intézet hagyja jóvá” (i. m. 398). „Herczeg Ferenc nyugodjék békében. Herczeget nem akarja bírálni már senki. De bevonultatni őt új Értelmező Szótárunkba fölösleges volt... Herczeget nem vádolhatjuk, nem ő tolakodott be az Értelmező Szótárba...” (i. m. 399). „Meddig él egy Értelmező Szótár? A CzF. már százéves. És még fog élni jó néhány évtizedet. Az új szótár sem adja alább, úgy gondolom, kétszáz évnél. Kétszáz éves halhatatlanságot biztosítottunk Herczeg Ferenc süket mondatainak” (i. m. 401). Az éles hangú, kíméletlen írás érdemben nem méltatja az ÉrtSz.-t; néhány dicsérő szava: *nagy gonddal írt és szerkesztett, nagyon fontos*, csupán az ellentét hangsúlyozására íródott; ez a szerkesztők „ballépése”: hogyan kerülhetett Herczeg Ferenc az ÉrtSz.-ba?

Az újságcikk megjelenése után Kelemen Józseftől tudtam meg, hogy Bárczi Géza javaslatára került Herczeg a szótárban idézett írók sorába, mivel Bárczi véleménye szerint — és ezzel a szerkesztőség is egyetértett — a XX. század első felében sokaktól kedvelt író, publicista és színpadi szerző volt, akinek művei jól szemléltetik a korabeli társalgási nyelvet. De vajon miért fordult ellene ilyen indulatosan Illés Endre? 1959-ben Herczeg egy letűnt korszak képviselője, a feledésre ítélt írók közé tartozott; Illés Endre pedig a Szépirodalmi Könyvkiadó nagyhatalmú vezetője volt. De vajon elfelejtette-e addigra, hogy annakidején Herczeg „szépirodalmi, művészeti és társadalmi képes hetilapja”, az Uj Idők (így, rövid u-val) is egyengette az ő irodalmi pályáját? Ennek a lapnak az 1926-os évfolyamában jelent meg „Orvosságok” című (meglehetősen gyengécske) novellája (II. félév, 96—7). Majd ugyanebben az évfolyamban R. M. 1926 jelígyével „A szerkesztő üzenetei” rovatban olvasható: „I. E. szigorló orvos. Budapesten él. Regénye, könyve eddig nem jelent meg.

Elbeszéléseit budapesti napilapok közlik” (i. m. 257). Talán ez a néhány adat hozzásegít a lélektani rejtély megfejtéséhez.

Váljék valóra — nyilván szándéka ellenére — Illés Endre epés jóslata: éljen az Értelmező Szótár — még ha „teljesen elavult” is — legalább kétszáz évig: lapjain őrizve az elmúlt, letűnt XX. századot. A XXI. század pedig alkossa meg — korszerű szemlélettel, korszerű eszközökkel és legalább olyan munkatársakkal — a maga *új* értelmező szótárát, de lehetőleg ne bolygassa meg a régi egységét.

HORVÁTH MÁRIA